

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٤٢٧١

دو

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده حقوق

پایان نامه جهت دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی حقوق عمومی

عنوان:

حق دسترسی به اطلاعات در فضای سایبر در ایران

دانشجو:

عبدالله عصاره

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر رضا اسلامی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر باقر انصاری

شهریور ۱۳۸۸

۱۴۸۹ / ۷ / ۲۴
درد اطلاعات مذکور منطبق
تسبیح در کتب

۱۴۲۸۷۱

تقدیم بہ تندیس آرامش

ہمسرمہربان و فداکارم

لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ...

در میان گلستانی از نعمت‌های لطیف و جذاب باری تعالی، ناپسند است که در موعد تقدیر، رب و پروردگار همه‌ی کمال‌ها و اجلال‌ها در اولین مرتبت و جایگاه مورد سپاس واقع نشود.

سپس شایسته است از غم‌خواری‌ها و نوازش‌های بی‌مزد و منت و غیر قابل توصیف و جبران پدر و مادر بزرگوارم که به واسطه‌ی تصعید وجود خود مرا تا بدین مرحله پرورده‌اند، بی‌کران و بی‌نهایت سپاس‌گذاری نمایم و همچنین از خواهران و برادر عزیزم، که یقیناً بدون تفضل خیرشان طی این طریق و به ثمر نشانیدن این حاصل، دشوار می‌نمود.

اگر حکم به مبالغه بر علیه این نوشته صورت نپذیرد باید اظهار داشت که زانوی تلمذزدن در محضر اساتید ارجمند، متواضع و متخلق به رفتار بسیار نیکو، جناب آقای دکتر رضا اسلامی به عنوان استاد راهنما و جناب آقای دکتر باقر انصاری به عنوان استاد مشاور، هر چقدر که بر میزان علم و آگاهیم افزود به همان قدر سنگینی میزان ادب و متانت را در توشه‌ام موجب شد. ارشادات و پیگیری‌های مجدانه و از روی صدق و صفای اساتید راهنما و مشاورم افقی نواز کار تحقیقی را به رویم گشود که این گوهر تا انتها مرا متنعم خواهد نمود.

هم‌چنین از ملاحظات و دل‌جویی‌های استاد عزیز و دوست‌داشتنی‌ام، جناب آقای محمدرضا فلاح که در فراهم نمودن موقعیتی مناسب برای تحقیقم بسیار بزرگوارانه به اینجانب ملاحظت نمودند، باید حقاً سپاس‌گذاری نمایم.

در پایان نیز ذکر این نکته غیرقابل اجتناب است که دلسوزی‌ها و شفقت‌های بی‌مثل و مانند همسر عزیز، محترم و بزرگوارم موجب شده تا این ثمره به بار بنشیند و به قطع اگر مهربانی‌ها، تلاش‌های از سر اخلاص و کمک به این‌جانب در گردآوری مطالب نبود، نقیصه‌ای بس بزرگ در این حاصل نمایان می‌شد.

دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی

نام خانوادگی: عصاره

نام: عبدالله

سال ورود: مهر ۱۳۸۵

رشته تحصیلی: حقوق عمومی

استاد راهنما: دکتر رضا اسلامی

تاریخ فراغت از تحصیل: شهریور ۱۳۸۸

استاد مشاور: دکتر باقر انصاری

عنوان پایان نامه: حق دسترسی به اطلاعات در فضای سایبر در ایران

چکیده

حمایت از حقوق بنیادین بشری، امروزه به یک اصل و معیار مهم انتساب نیک و یا شر بودن یک حکومت مبدل شده است. یکی از حقوقی که دارای قدمتی بیش از ۲۰۰ سال است، حق دسترسی به اطلاعات است. این حق از نتایج حق آزادی بیان محسوب می‌شود و هرچند ریشه‌ای سنتی و تاریخی دارد، اما انفجار اطلاعات در میان پیشرفت‌های فن‌آورانه‌ی عصر حاضر تعاریف و معانی آن را تقریباً دگرگون نموده است. تا چندی قبل دسترسی به اطلاعات در محدوده‌ی اطلاعات و اسنادی که در مراکز دولتی و بعضاً خصوصی نگهداری می‌شد ترجمه می‌شد و بالتبع این حق برای شهروندان محترم شمرده می‌شد که در صورت نیاز به این اطلاعاتی که منع قانونی برای انتشار ندارند، در دسترسشان قرار گیرد. اما امروزه با رشد تصاعدی و غیرقابل پیش‌بینی فن‌آوری‌های جدید همچون اینترنت و قابلیت‌هایی که استفاده از این پدیده بروز داده است تقریباً مفهوم اطلاعات و دسترسی به آن تحولی شگرف را در خود می‌بیند. به همین نسبتی که تحولات فن‌آورانه رفاه و پیشرفت‌های فنی و تجربی به ارمغان می‌آورند انتظار بشریت این است که مفاهیم حقوق بشری و حمایت‌های از آزادی‌ها ارتقاء پیدا نماید. ما در این تحقیق، به بازشکافی مفهوم دسترسی به اطلاعات و آزادی بیان در محیط اینترنت به عنوان بارزترین نماد محیط سایبر پرداخته‌ایم. با این دیدگاهی که مطرح شد دسترسی به هر نوع اطلاعاتی که در فضای اینترنت به وجود می‌آید باید جزء حقوق بنیادین آزادی بیان و اطلاعات شمرده شود. چرا که این اجازه نتیجه‌ی ضمنی و قطعی محترم شمردن آزادی عقیده و بیان است. همچنین تقویت ضریب مشارکت سیاسی از طریق دسترسی به اطلاعات و گسترش فضای سایبر موضوعی کاملاً به‌روز و مورد توجه دانشمندان حقوق و علوم سیاسی است. در حالی که در برخی کشورهای پیشرفته کاهش حضور و مشارکت شهروندان در امور حکومت به مسئله‌ای نگران-کننده بدل شده است، به نظر می‌رسد تجویز تقویت دسترسی به اطلاعات و گسترش فضای سایبر در جهت ایجاد شور و انگیزه در میان شهروندان برای حضور توأم با عقلانیت و آگاهی سیاسی، بسیار شفاف‌بخش است.

البته همچون دیگر حقوق بنیادین بشری حق دسترسی به اطلاعات نیز محدودیت‌های جدی و قابل ملاحظه‌ای دارد. برای مقابله با تخلفات مرتبط با این زمینه‌ها موضوع فیلترینگ برای مسدود سازی محتوای غیرمجاز به طور طبیعی پیشنهاد شده است.

کلید واژه: آزادی بیان، آزادی اطلاعات، دموکراسی دیجیتال، فضای سایبر، فیلترینگ

فهرست مطالب

۱	مقدمه
	فصل اول: مبانی دسترسی به اطلاعات در فضای سایبر
۶	گفتار اول: مفهوم‌شناسی
۶	مبحث اول: مفهوم آزادی بیان
۱۰	بند اول: آزادی بیان در میان اسناد و سوابق
۱۳	بند دوم: آزادی بیان در ایران
۱۶	مبحث دوم: آزادی اطلاعات
۱۸	بند اول: تحول در مفهوم دسترسی به اطلاعات
۲۱	بند دوم: ارتباط میان آزادی بیان و آزادی اطلاعات
۲۴	مبحث سوم: اینترنت مهم‌ترین مصداق فضای سایبرنتیک
۲۴	بند اول: مفهوم فضای سایبر
۲۶	بند دوم: اینترنت در موطن اصلی
۲۷	گفتار دوم: اجزاء و آثار آزادی اطلاعات
۲۷	مبحث اول: اجزاء آزادی اطلاعات
۲۸	بند اول: حق دسترسی به اطلاعات
۳۱	بند دوم: جریان آزاد اطلاعات
۳۲	بند سوم: انتشار آزادانه‌ی اطلاعات
۳۳	بند چهارم: آزادی دریافت اطلاعات
۳۵	مبحث دوم: آثار حق دسترسی به اطلاعات
۳۵	بند اول: شفافیت
۳۷	بند دوم: تقویت مشارکت شهروندی
۳۹	بند سوم: حق نظارت و افزایش کارآمدی
۴۰	بند چهارم: مبارزه با فساد

فصل دوم: تقویت مشارکت سیاسی سایبرنتیک یکی از آثار دسترسی به اطلاعات

- ۴۳ گفتار اول: تقویت مشارکت سیاسی و اینترنت
- ۴۳ مبحث اول: ارائه‌ی تعاریف مشارکت سیاسی
- ۴۶ مبحث دوم: انواع مشارکت سیاسی
- ۵۰ مبحث سوم: ظهور اینترنت
- ۵۳ گفتار دوم: باز شکافی نظرات مثبت و منفی نسبت به کارکردهای مشارکتی اینترنت
- ۵۳ مبحث اول: دیدگاه آرمان‌گرایانه و مثبت نسبت به کارکرد مشارکتی اینترنت
- ۵۵ بند اول: دوسویه بودن
- ۵۷ بند دوم: آزادی بیان
- ۵۷ بند سوم: ایجاد انجمن‌ها
- ۵۹ بند چهارم: به چالش کشیدن دولت
- ۶۰ مبحث دوم: دیدگاه غیر آرمان‌گرایانه و بدبینانه نسبت به اینترنت
- ۶۱ بند اول: شکاف دیجیتالی
- ۶۳ بند دوم: نظارت دولت
- ۶۵ بند سوم: ناتوانی اینترنت در جلب مشارکت
- ۶۶ بند چهارم: سودجویی‌های اقتصادی و سیاسی
- ۶۷ مبحث سوم: مشارکت سیاسی از طریق اینترنت
- ۶۸ بند اول: روزنامه‌نگاری سایبر
- ۷۱ بند دوم: اینترنت و انتخابات
- ۷۷ بند سوم: وبلاگ نویسی
- ۸۰ گفتار سوم: دسترسی به اطلاعات و حوزه‌ی عمومی
- ۸۰ مبحث اول: نظرات موافقان اینترنت به مثابه حوزه‌ی عمومی مدرن
- ۸۲ مبحث دوم: نظرات مخالفان

فصل سوم: دسترسی به اطلاعات و حکومت الکترونیکی

- ۸۶ گفتار اول: دسترسی به اطلاعات به واسطه‌ی دولت الکترونیک

- ۸۶ مبحث اول: دولت الکترونیک ابزار تسهیل دسترسی به اطلاعات
- ۹۱ مبحث دوم: ضرورت‌های دسترسی به اطلاعات از طریق دولت الکترونیک
- ۹۱ بند اول: دسترسی مناسب به اطلاعات دولتی
- ۹۴ بند دوم: دسترسی به خدمات ارائه شده توسط دولت
- ۹۷ بند سوم: تقویت مردم‌سالاری از طریق دولت الکترونیک
- ۱۰۰ بند چهارم: تقویت پاسخگویی
- ۱۰۲ مبحث سوم: دسترسی به اطلاعات و حکمرانی خوب
- ۱۰۵ گفتار دوم: دولت الکترونیک در کره‌ی جنوبی و در ایران
- ۱۰۵ مبحث اول: کره‌ی جنوبی نماد استفاده از دولت الکترونیک
- ۱۰۸ مبحث دوم: آثار دولت الکترونیک در ایران

فصل چهارم: محدودیت‌های دسترسی به اطلاعات در فضای سایبر

- ۱۱۵ گفتار اول: حدود دسترسی به اطلاعات در فضای سایبر
- ۱۱۵ مقدمه
- ۱۱۹ مبحث اول: اسرار دولتی
- ۱۲۲ مبحث دوم: حفظ امنیت ملی
- ۱۲۲ بند اول: اهمیت موضوع امنیت ملی
- ۱۲۴ بند دوم: دسترسی به اطلاعات سایبر و نقض امنیت ملی
- ۱۲۸ مبحث سوم: پورنوگرافی کودکان
- ۱۲۸ بند اول: اهمیت موضوع پورنوگرافی کودکان
- ۱۳۲ بند دوم: شواهدی از خطرات دسترسی بدون کنترل کودکان
- ۱۳۶ بند سوم: بررسی مقررات و ابزار کنترل دسترسی برای کودکان
- ۱۴۲ مبحث چهارم: اینترنت و حریم خصوصی
- ۱۴۲ بند اول: تعریف حریم خصوصی در اینترنت
- ۱۴۵ بند دوم: ضرورت حمایت از حریم خصوصی سایبر
- ۱۴۹ مبحث پنجم: حمایت از داده‌های شخصی

۱۵۱	بند اول: تحصیل قانونی داده‌های شخصی
۱۵۲	بند دوم: استفاده از داده‌های شخصی
۱۵۳	بند سوم: دسترسی به داده‌های شخصی
۱۵۴	گفتار دوم: فیلترینگ در ایران و در دیگر کشورها
۱۵۴	مبحث اول: علل گرایش به فیلترینگ در میان دولت‌ها
۱۵۶	مبحث دوم: فیلترینگ در ایران
۱۶۵	نتیجه‌گیری
۱۶۸	منابع

موضوع حق دسترسی به اطلاعات با هویدا شدن عصر انفجار اطلاعات و پیشرفت‌های خیره‌کننده‌ی فن‌آورانه، همچون پدیداری اینترنت، هویتی جدید و البته مقداری متفاوت از مفهوم سنتی آن پیدا کرده است. انگیزه‌ی پیدایش آزادی اطلاعات و به تبع آن تصویب قوانین و مقرراتی در حمایت از این حق، قدمتی بیش از ۲۰۰ سال دارد. تا همین اواخر، - یعنی تا پیش از جهانی‌شدن اطلاعات از طریق اینترنت - اطلاعات و دسترسی به آن عموماً با رویکردی دولتی قرائت می‌شد. بدین معنی که اطلاعات و اسنادی که به مناسبت اداره و سامان‌دهی امور حکمرانی به وجود می‌آیند، بر این مبنا که حاکمیت، تفویض قدرت مردم به نمایندگان‌شان است، به مردم تعلق دارند و دلیلی برای پنهان نمودن این اسناد وجود ندارد. لذا دولت تکلیف دارد که اطلاعات حاصل از فعل و انفعالات سیاسی و دولتی را ابتدا به ساکن در اختیار شهروندان قرار دهد و متقابلاً مردم نیز حق دارند تا در هنگام لزوم - و حتی بعضاً بدون وجود ضرورتی - آن دسته از اطلاعاتی را که نیاز دارند از دولت درخواست نمایند.

با فوران اطلاعات کاملاً متنوع و گونه‌گون از طریق شبکه‌ی جهانی وب به نظر می‌رسد باید در این مفهوم دسترسی به اطلاعات با این محدوده و مصادیق آن تجدید نظری نمود. باید اظهار داشت که مفهوم دسترسی به اطلاعات و حمایت از آن اکنون با توجه به مقولات جهانی شدن و ایجاد جامعه‌ی اطلاعاتی، وسعت بسیار زیادی یافته است. بدین معنا که دیگر از حکومت‌ها دیگر فقط انتظار حمایت از اطلاعات صرفاً دولتی وجود ندارد، بلکه اکنون هر نوع اطلاعاتی که توسط سامانه شبکه‌ی جهانی تولید می‌شود و در رشد و ارتقاء اندیشه‌ها و آزادی‌ها مفید واقع می‌شود، باید توسط دولت‌ها مورد پشتیبانی واقع شود و تا حد ممکن نیز محدودیت‌های این نوع دسترسی را از میان بردارد. با این تعریف دسترسی به اطلاعات دولتی بخشی از معنای عام آزادی اطلاعات خواهد بود و آن مقوله‌ی حمایت از دسترسی به اطلاعات دولتی محسوب می‌شود، هر چند در این وضعیت جدید با تعبیه سامانه‌ی دولت الکترونیک این بخش نیز کاملاً مهم و قابل ملاحظه شده است.

ذکر این نکته ضروری است که هر چند مفهوم فضای سایبر با مفهوم اینترنت کاملاً منطبق نیست و رابطه‌ی عموم و خصوص مطلق در این بین برقرار است اما به لحاظ نمود ویژه‌ی اینترنت در میان

ابزار دیگر فضای سایبر همچون تلفن همراه و یا ماهواره، اساس بحث را بر این جنبه از محیط مجازی قرار داده‌ایم.

فضای دور از نظارت اینترنت و خاصیت دوسویگی آن و البته برخی از ویژگی‌های دیگری که در رسانه‌های دیگر یا به کلی وجود ندارد و یا کم‌رنگ است، این پدیده را به سمت تقویت حق‌های بنیادین اشاره شده و به تبع آنها، تقویت دیگر حقوق شهروندی جهت داده است. برای مثال دسترسی آزادانه و به دور از سانسور به اخبار و اطلاعات مرتبط با انتخابات از طریق سرویس‌های لحظه‌ای و به‌روز اینترنت، موجب تقویت مشارکت مردم در شرکت در انتخابات و حتی ورود به امور سیاسی دیگر شده است. تسهیل ارتباط گیری با مسئولین و ایجاد اتاق‌های گفتگو برای بحث‌های کاملاً آزاد در مورد مسایل سیاسی و حکومتی، نمونه‌ای دیگر از این دست است.

در مقابل نقطه‌ی قوت اینترنت یعنی نظارت ناپذیری باید اذعان داشت که این فن‌آوری این استعداد را دارد که بر ضد خود منافعش به کار گرفته شود و به محلی برای ارتکاب جرم و جنایت و یا تعدی به حریم خصوصی افراد تبدیل شود.

لذا در جهت اصلاح این نقیصه برخی پیشنهادات همچون تهیه قوانین جامع حمایت از آبروی افراد و حریم شخصی‌شان و یا به کارگیری سیستم پالایش محتوای اینترنت و یا سانسور اختیاری مطرح شده است. که در ادامه‌ی تحقیق به ارزش‌گذاری این امر نیز خواهیم پرداخت.

این پژوهش در جهت برجسته‌سازی چند مقوله بر آمده است. نکته‌ی اول این‌که ابزار و فن‌آوری به شکلی ماهوی و ذاتی می‌تواند به ارتقای سطح اندیشه‌های حقوق بشری کمک برساند، هم‌چنان‌که که برجسته‌ترین مولود پیشرفت‌های فناورانه کنونی، یعنی شبکه جهانی اینترنت، به حدی در دیگرگون نمودن برخی مفاهیم حقوقی، سیاسی و اجتماعی موثر بوده است که برخی از اندیشمندان را به وسوسه انداخته تا از این طریق افول و نزول ارزش برخی مفاهیم و هنجارها، را جبران نمایند و از طریق عمومی نمودن استفاده‌ی بهینه از این ابزار، به آن مقوله‌ها جانی تازه بخشد. برای مثال برخی معتقدند که دسترسی به اطلاعات در اینترنت می‌تواند اندیشه‌ی وجود یک حوزه‌ی عمومی برای تقویت مردم‌سالاری را دوباره بر افواه و در ذهن‌ها زنده نماید.

همچنین با توسعه و به تبع آن پیچیدگی چند لایه‌ی امور حکمرانی در هر کشوری و عدم دسترسی شفاف و کاملاً مستقیم به فعالیت‌های حاکمان، درک و سنجش صحیحی از عمل دولت‌مردان حاصل نمی‌شود و این یعنی نیل کاملاً غیر محسوس به سوی خودکامگی و عدم رعایت مصلحت عموم. به

نظر می‌رسد یکی از بهترین راه‌های جلوگیری از بروز این نقیصه و تقویت حضور شهروندان در پشتیبانی از تصمیمات متخذه‌ی دولت، شفاف‌سازی و اطلاع‌رسانی باشد. این امر هم جز با قبول این اصل توسط حاکمان که اطلاعات متعلق به مردم است و به تعبیری مشهور دانستن حق مردم است، امکان پذیر نیست.

سؤال اصلی این پژوهش این است که محدوده‌ی ورود دولت به مقوله‌ی دسترسی و کنترل دسترسی تا چه میزانی است. آیا دولت حقی دارد که نسبت به انتشار اطلاعات و تسهیل دسترسی به اطلاعات اقدامی نماید و یا تکلیفی برای دولت مستقر است و میزان دخالت دولت در این مقوله چه میزان است. سوالات فرعی نیز عبارتند از اینکه اصولاً آیا دولت مجاز است که محدوده‌ای برای دسترسی به اطلاعات و کنترل و پالایش محتوی تعیین نماید و یا اینکه این اقدام خلاف آزادی اندیشه و بیان محسوب می‌شود.

دیگر اینکه با توجه به این نکته که موضوع این پژوهش ناظر به دسترسی به اطلاعات در ایران است، آیا در زمینه‌ی دسترسی و کنترل اینترنت قوانین و مقررات و آیین‌نامه‌هایی در کشور وجود دارد یا خیر.

فرضیه‌ی اصلی در تحقیق این مطلب است که اصالت با حمایت همه‌جانبه و عمومی دولت از دسترسی به اطلاعات است و باید با دیدی بدبینانه نسبت به ایجاد محدودیت در مسیر آزادی اطلاعات توسط دولت نگریست. به بیان دیگر، دولت نباید محدودیت‌های جدی در تقابل با انتشار اخبار و اطلاعات به وجود آورد مگر در موارد خاصی که قانون باید آنها را به طور کامل و شفاف معین نماید.

دیگر اینکه استفاده از اینترنت در بهره‌مندی از اخبار، اطلاعات و تحلیل‌ها و همچنین ایجاد امکان حضور و میاچته‌ی کاملاً آزاد و به دور از نظارت و البته دوسویه و یا چند سویه قاعداً باید به تقویت مشارکت شهروندان در امور سیاسی همچون انتخابات بینجامد.

و اینکه کمک و پشتیبانی دولت در تسهیل جریان یافتن اخبار و بعضاً اسرار حکومتی، بنیان‌های خود حکومت را نیز به واسطه‌ی بالابردن معیارهای مردم‌سالارانه تقویت می‌نماید.

جستجو در منابع فارسی و انگلیسی برای یافتن موضوعی دقیقاً با این دغدغه، یعنی حمایت از حق دسترسی به اطلاعات در فضای سایبر به منظور تقویت بنیان‌های مردم‌سالارانه‌ی حکومت، نتیجه‌ای در بر نداشت. هر چند برخی محققان به ارتباط بین اینترنت و دموکراسی به طور عام و یا

ارتباط بین دولت الکترونیکی و حکمرانی به خوبی پرداخته‌اند، اما به هر حال باید گفت، کمبود منابع هم در زمینه‌ی حق دسترسی به اطلاعات عمومی و هم ایجاد ارتباط بین این موضوع مبانی حقوق عمومی، کاملاً در برهه‌هایی از پژوهش حس می‌شد.

فصل اول

مبانی دسترسی به اطلاعات در فضای سایبر

کفتار اول: مفهوم شناسی

کفتار دوم: اجزاء و آثار آزادی اطلاعات

کفتار اول: مفهوم شناسی

مبحث اول: آزادی بیان

از آنجا که مفهوم آزادی دارای گستره‌ی وسیع معنایی و مصداقی می‌باشد، دانشمندانی چون هابز، لاک، هیوم، کانت، هگل، هایدگر و اسپینوزا هر کدام بنا به دیدگاه خود، تعاریفی متنوع و متفاوت از آزادی ارائه نموده‌اند. هر چند که این تعاریف در برخی موارد با همدیگر اختلافاتی دارند، اما آنچه واضح است این است که حد وسط تمام این تعاریف، «دریافت رهایی از قید و بند» می‌باشد.^۱

همچنان که در یک تعریف از آزادی، بیان شده است که: «آزادی عبارت از حقی است که به موجب آن، افراد بتوانند استعدادها و توانایی‌های طبیعی و خدادادی خویش را به کار اندازند، مشروط بر آنکه آسیب و زیانی به دیگران وارد نسازند.»^۲ نکته‌ی مورد توجه در این تعریف ترسیم محدوده‌ای معین برای آزادی بیان است تا تصور نشود به علت ذاتی و طبیعی بودن این حق، اعمال آن نیز بدون مرز است.

با پذیرش این تعریف که آزادی، رهایی از قیود محسوب می‌شود، آزادی بیان را هم می‌توان بر مفهوم عدم محدودیت در ابراز نظر و رهایی از قیود سانسور و حذف، حمل نمود.

زیرا آنچه در مفهوم آزادی به صورت گذرا و کلی ذکر شد عیناً دریاره‌ی مفهوم آزادی بیان نیز کاربرد دارد. چرا که آزادی بیان یکی از مصادیق مهم و به تعبیر جان استوارت میل، اولین قلمرو از سه قلمرو اصلی آزادی است.^۳

^۱ آزادی در لغت به معنای عشق، اختیار، خلاف بندگی و همچنین قدرت عمل و ترک عمل و قدرت انتخاب می‌باشد.

دهخدا، علی اکبر، *لغت‌نامه‌ی دهخدا*، جلد اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ص ۷۷.

^۲ کاتوزیان، ناصر و همکاران، *آزادی اندیشه و بیان*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۲، ص ۲۰۴.

^۳ هاشمی، سید محمد، *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*، تهران، نشر میزان، بهار ۱۳۸۲، جلد اول، ص ۱۹۶.

^۵ See Stuart Mill, John, *On Liberty*, Pennsylvania State University, 1998.

در توجیه نظری آزادی بیان تئوری‌های متعددی ارائه شده است^۵ که سه نظریه‌ی کشف حقیقت، خود اقتناعی و خودشکوفایی افراد و توجیه بر مبنای ضرورت دموکراسی، در ادبیات حقوق بشری بیشتر مورد لحاظ واقع شده است؛^۶ که البته به عقیده‌ی برخی این توجیهاات از اینکه بتوانند کاملاً ماهیت روشنی به مفهوم آزادی بیان ببخشند ناتوانند و معتقدند که یک تئوری عمومی قابل دفاع درباره‌ی آزادی بیان وجود ندارد.^۷ ما بدون اینکه به طور تخصصی به مقوله‌ی تئوری‌ها و توجیهاات حق آزادی بیان پردازیم، برخی نظرات را پیرامون ضرورت وجود این‌چنین حقی ملاحظه خواهیم کرد.

آزادی بیان جلوه‌ی بارزی از به کارگیری حق تعیین سرنوشت است^۸ و البته حق تعیین سرنوشت نیز جز با تضمین آزادی اندیشه و عقیده محقق نخواهد شد. آزادی عقیده نیز به معنی رخصت تعقل و تدبر در همه‌ی امور عالم و تحمل ابراز اندیشه‌ها است. تعبیر ائمه (علیهم‌السلام) در مورد عقل، اصطلاح حجت درونی بوده است.^۹ بدین معنا که انسان برای دستیابی به حقایق عالم جز از طریق چنگ زدن به استدالات عقلی و منطقی به سعادت فهم حقیقت، پیوند نخواهد خورد. این مسئله آن‌قدر اهمیت دارد که که فقهای اسلام، تقلید در اصول دین را غیر مجاز شمرده و بیان می‌دارند که برای حصول اسلام اصیل، شخص خود باید منطقاً نظام آفرینش و خالقیت خدا و ... را پذیرفته باشد. از آنجا که دعوت به آزاداندیشی بدون حمایت از گفتار و بیان آن اندیشه بی‌نتیجه خواهد ماند، باید اظهار داشت که آزادی بیان در دین مبین اسلام با این استدلال، از حمایت‌های بسیار جدی‌ای برخوردار است.

⁵. See Eslami, Reza, *Human Rights in Shari'a and Iran's Constitutiona and Legal System: The Case of Freedom of Expression*, Faculté de droit, Université de Montréal, 2001, pp. 170 - 187. See Alexander, Larry, *Is There a Right of Freedom of Expression?*, New York, Cambridge University Press, 2005. pp. 127 - 181.

^۶. قاری سید فاطمی، سید محمد، «آزادی بیان در آئینه حقوق بشر معاصر»، مجله‌ی تحقیقات حقوقی، بهار و تابستان ۱۳۸۴، شماره ۴۱ ص ۲۴۹.

⁷. Alexander, Larry, *Is There a Right of Freedom of Expression?*, New York, Cambridge University Press, 2005, p. 145-146.

^۸. «آزادی بیان در آئینه حقوق بشر معاصر»، پیشین، ص ۲۴۲.

^۹. *انَّ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجَّتَيْنِ حُجَّةَ ظَاهِرَةٍ وَ حُجَّةَ بَاطِنَةٍ. فَأَمَّا الظَّاهِرَةُ فَالرُّسُلُ وَ الْأَنْبِيَاءُ وَ الْأَئِمَّةُ وَ أَمَّا الْبَاطِنَةُ فَالْعُقُولُ.* امام کاظم (علیه‌السلام)

حسینی، سید حمید، تلخیص میزان‌الحکمه، ترجمه‌ی حمیدرضا شیخی، قم، دارالحدیث، چاپ دوم، ۱۳۸۴، ص ۳۹۲.

به همین دلیل، اسلام به اندیشه و تفکر اهمیت بسیار زیادی داده و لذا حدود ۳۰۰ آیه در قرآن به موضوع ترغیب و تشویق مردم به تعقل و تفکر پرداخته است؛ زیرا کرامت و شرافت انسان به اندیشه‌ورزی و برگزیدن می‌باشد و به همین جهت برای رشد و تکامل هرچه بیشتر انسان، اسلام بسیار به اندیشیدن و تدبیر و تعقل توصیه نموده است.^{۱۰}

در اندیشه‌ی دانشمندان غربی همچون یورگنسن،^{۱۱} نیز آزادی بیان یکی از حقوق بنیادین بشری محسوب می‌شود که بر ارزش‌های آزادی فردی و دموکراسی بنیان یافته است. در این وضعیت، آزادی بیان ارتباط بسیار نزدیکی با آزادی اندیشه دارد و یک پیش‌شرط است برای ابراز عقاید و خودشکوفایی.^{۱۲} در این باره دادگاه اروپایی حقوق بشر اعلام نموده که آزادی بیان به عنوان یکی از بنیادهای اصلی جامعه‌ی دموکراتیک است، هم‌چنین یکی از شروط اساسی برای پیشرفت جامعه‌ی مردم‌سالار و هم پیشرفت شخصی مردم محسوب می‌شود.^{۱۳}

ظاهراً برای اولین بار تعریفی از آزادی بیان، در ماده‌ی ۱۱ اعلامیه حقوق بشر و شهروند انقلاب کبیر فرانسه^{۱۴} (۱۷۸۹) ارائه شده است: «انتقال و انتشار آزاد افکار و عقاید، یکی از گران‌بهارترین حقوق انسانی است. بنابراین، هر شهروندی می‌تواند آزادانه سخن بگوید، بنویسد و چاپ کند. به استثنای مواردی که برای مقابله با سوءاستفاده از این آزادی، در قانون مشخص شده و قابل تعقیب است.»^{۱۵}

دکتر معتمدنژاد، استاد دانشگاه علامه طباطبایی درباره‌ی این ماده در مقاله‌ی ارتباطات الکترونی و حق آزادی بیان داشته: «به طوری که ملاحظه می‌شود از طریق این ماده^{۱۶} برای نخستین بار در یکی از

^{۱۰}. ایازی، محمدعلی، *آزادی در قرآن*، چاپ دوم، تهران، مؤسسه‌ی نشر و تحقیقات ذکر، ۱۳۸۰، ص ۱۰۴.

به نقل از: موسوی بجنوردی، سید محمد و سلیمانان، مهسا، «بررسی فقهی - حقوقی حقوق ملت در فصل سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، فصل‌نامه‌ی متین، بهار ۱۳۸۵، شماره‌ی ۳۰، ص ۱۱۰.

^{۱۱}. Jorgensen

^{۱۲}. J?rgensen, Rikke Frank, *Human Rights in the Global Information Society*, Massachusetts Institute of Technology, 2006, p. 53.

^{۱۳}. Ibid.

^{۱۴}. Déclaration des Droits de l'homme et du citoyen du 26 août 1789

^{۱۵}. شکر خواه، یونس، *روزنامه‌نگاری سایبر*، تهران، انتشارات ثانیه، سال ۱۳۸۴، ص ۱۹۵ و ۱۹۶.

^{۱۶}. ماده ۱۱ اعلامیه حقوق بشر و شهروند انقلاب فرانسه (۱۷۸۹).

اسناد حقوقی بنیادی جهان تعریف کامل و جامعی از آزادی بیان و زمینه‌های اصلی آن شامل آزادی کلام، آزادی قلم و آزادی چاپ، عرضه گردیده و محدودیت آنها هم خاطر نشان شده است. به همین لحاظ برخی از محققان ارتباطی فرانسه محتوای این ماده را قابل شمول بر تمام امکانات و وسایل ارتباطی شناخته‌اند و آن را معرف آزادی ارتباطات به صورت عام (آزادی بیان، آزادی کلام، آزادی مطبوعات، آزادی اطلاعات و ...) دانسته‌اند.^{۱۷} ایشان تأکید دارند که این تعریف، آزادی مطبوعات و اطلاعات را نیز، در بر می‌گیرد. هر چند که در میان واژه‌های این ماده اشاره‌ای به آزادی اطلاعات نشده است.

این تعریف به عنوان سندی مهم در ارجاعات مرتبط با آزادی‌ها و حقوق بشر، این نکته را نیز مغفول ننهاده است که خطوط محدودکننده‌ای برای اعمال این آزادی قابل تصور می‌باشد.

ذکر این نکته نیز لازم است که در کشوری همچون آمریکا مفهوم آزادی بیان فقط گفتار صرف را شامل نمی‌شود بلکه آزادی ارائه‌ی نظر و عقیده به صورت تصویر، فیلم، نمایش، و حتی قطعات موسیقی و غیره را در بر می‌گیرد. لذا بر این مبنا آزادی بیان به گونه‌ای آزادی ارتباطات را نیز در بر می‌گیرد.^{۱۸} همچنین برخی نویسندگان حقوق مدنی - سیاسی بیان داشته‌اند^{۱۹} که تجمعات نیز می‌توانند به عنوان گونه‌ای اظهارنظر و بیان باشند.

از نظاره‌ی تعاریف صورت گرفته در این مقوله اینچنین بر می‌آید که تعریف بی حد و حصر از آزادی ناقص و ناموجه است. بر این مبنا آزادی تا جایی مورد حمایت است که به منافع دیگران لطمه‌ای وارد نیارد و به تعبیری این آزادی با قید آزادی حداکثری حتی‌الامکان محدودیت یافته است.^{۲۰} همچنین استوارت میل علی‌رغم حمایت از مخالفت حتی یک نفر با جمع کثیری می‌گوید: «موقعی که فرد خاطی دستورها و مقرراتی را که برای حفظ هموعانش لازم است نقض می‌کند و

^{۱۷} روزنامه‌نگاری سایر، پیشین، ص ۱۹۶.

^{۱۸} *Is There a Right of Freedom of Expression?*, op.cit, p.7.

و انصاری، باقر، *حقوق ارتباط جمعی*، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۶، ص ۱۷.

^{۱۹} Stone, R., *Civil Liberties*, London, Blackstone Press, (2 ed.1997), pp. 145 -146.

به نقل از «آزادی بیان در آیین حقوق بشر معاصر»، پیشین، ص ۲۴۳.

^{۲۰} اسلامی، رضا، *جزوه‌ی آزادی‌های عمومی*، دانشگاه شهید بهشتی، کارشناسی ارشد حقوق عمومی، ترم اول سال تحصیلی

آنها را زیر پا می‌گذارد و نتایج اعمال زیان بخش وی دیگر تنها عاید خودش نمی‌شود، بلکه دامن دیگران را هم می‌گیرد، جامعه به عنوان نگهبان اعضای خود موظف است و باید از او انتقام بگیرد و کام فرد را به نحوی آشکار (ولی فقط به قصد تنبیه) با رنج و تعب آشنا سازد.»^{۲۱}

در بیان مشابه دیگری دکتر هاشمی استاد حقوق دانشگاه شهید بهشتی ابراز داشته‌اند: «آزادی نامحدود جامعه را به انحطاط می‌کشد و باعث خواهد شد که افراد قوی منافع افراد ضعیف را قربانی مطامع خود نمایند. بنابراین این آزادی تعدیل شده است که می‌تواند ضامن سعادت جامعه باشد.»^{۲۲}

بند اول: آزادی بیان در میان اسناد و سوابق

ظاهراً یکی از قدیمی‌ترین مصادیق برشمردن آزادی بیان و جستجو پیرامون آن در یونان باستان محقق شده است. در دولت - شهرهای یونان در حوالی سال ۴۴۰ پیش از میلاد شهروندان یونانی از آزادی بیان بهره‌مند می‌شده‌اند در صورتی که تا پیش از آن، این مفهوم برای مردم مجهول و ناشناخته بود. در این دوره سقراط، فیلسوف یونانی، معتقد بود که زندگی بدون بررسی و تحقیق در اوضاع جامعه و حکومت، شیوه‌ی صحیحی نیست.^{۲۳}

همچنین امضای مگناکارتا^{۲۴} توسط پادشاه وقت انگلستان به منظور جلوگیری از شورش نجیب‌زادگان و دیگر اهالی انگلستان، که حقوق خاصی را برای اشراف به رسمیت می‌شناخت، گامی مهم در حرکت به سوی تضمین آزادی‌ها و حقوق مردم به شمار می‌رود. هر چند مگناکارتا به

^{۲۱}. استوارت میل، جان، رساله دربارهی آزادی، ترجمه‌ی دکتر جواد شیخ الاسلامی، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی،

۱۳۶۳، ص ۵۰.

^{۲۲}. حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، پیشین، ص ۱۹۸.

^{۲۳}. Friedman, Ian C, *Freedom of Speech and the Press*, New York, Facts On File, Inc, 2005,

p. 1.

^{۲۴}. Magna Carta

موضوع آزادی بیان اشاره‌ی مستقیمی ننموده بود، اما این امر پایانی بود بر اعمال قدرت مطلق توسط پادشاه انگلستان.^{۲۵}

وقایع پیش آمده در قرون وسطی، بهانه‌ی کاملاً روشن و معقولی بود تا پدیدآورندگان و رهبران فکری دوره‌ی رنسانس، سهم بسیار زیادی از اندیشه‌هایشان را به رهایی از قیود استبداد اختصاص دهند. چرا که برای مثال، در فرانسه از اوایل قرن شانزدهم تا انقلاب کبیر سال ۱۷۸۹ تمام نشریات چاپی از نظام سانسور قبل از انتشار تبعیت می‌کردند.^{۲۶} در انگلستان نیز کلیسای کاتولیک مقرر نمود که همه‌ی مطبوعات برای انتشار باید مجوز اخذ نمایند و نشر هر گونه جریده‌ای بدون تأیید کلیسا ممنوع اعلام شد. بسیاری از دولت‌های اروپایی دیگر نیز که ارتباط مستحکمی با کلیسا نداشتند اقدام به اعمال سانسور مطبوعات می‌نمودند.^{۲۷}

در میان این قضای خفقان، شعله‌ور شدن زیانه‌های استقلال‌طلبی انقلابیون فرانسه، به نقطه‌ی عطفی در حرکت به سوی آزادی‌های بنیادین بشری و حمایت از آنها مبدل شد. اعلامیه‌ی حقوق بشر و شهروند فرانسه به عنوان یکی از اسناد مترقی دربارهی اندیشه‌های آزادی بخش اروپا، سهم عمده‌ای در نهادینه کردن دیدگاه‌های حقوق بشری در میان ملل و دول ایفا کرده است.^{۲۸} این در حالی است که قبل از این اعلامیه، قانون مطبوعات سوئد نیز در سال ۱۷۶۶ اعلام رسمی این دولت در حمایت از آزادی‌های بنیادین بود. اما به علت عدم رواج زبان سوئدی در اروپا، ملاک شروع حمایت‌های جدی از اندیشه‌های حقوق بشری، اعلامیه‌ی حقوق بشر و شهروند فرانسه قرار گرفته است.

²⁵. *Freedom of Speech and the Press*, op.cit, p.2.

^{۲۶}. معتمدنژاد، کاظم و معتمدنژاد، رؤیا، *حقوق ارتباطات*، تهران، دفتر مطالعات و توسعه‌ی رسانه‌ها، ۱۳۸۶، ص ۶۸.

²⁷. *Freedom of Speech and the Press*, op.cit, p. 3.

^{۲۸}. رهبران انقلاب سال ۱۷۸۹ فرانسه، با تصویب اعلامیه‌ی مذکور با توجه به ماده‌ی ۴ آن راجع به تعریف آزادی و ماده‌ی ۱۰ در مورد آزادی عقیده و همچنین ماده‌ی ۱۱ اعلامیه، آزادی بیان به طور عام و آزادی کلام و چاپ را به صورت‌های خاص و جداگانه معرفی نموده‌اند. ماده‌ی ۴ اعلامیه بیان می‌کند: «آزادی عبارت از انجام هر کاری است که به دیگری لطمه وارد نسازد. بنابراین اعمال حقوق طبیعی هر شخص، محدودیتی جز آنچه برای تأمین حقوق طبیعی اعضای دیگر جامعه در نظر گرفته شده است، ندارد و این محدودیت‌ها را فقط قانون معین می‌کند.»

حقوق ارتباطات، پیشین، ص ۸۱